

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК: 271.2-726.1(470)«19»

Віталій Шуміло

КОРПУС ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК КАТАКОМБНОЇ ІСТИННО-ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ: ПРОБЛЕМИ ЗБИРАННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Та частина Православної Церкви в СРСР, яка в 1920–1980 роки не пішла на співпрацю з радянською владою, увійшла в історію під назвою Катакомбна Церква. Інша її назва – Істинно-Православна Церква (ІПЦ). Опинившись в умовах гонінь, вона перейшла на нелегальне (катакомбне) становище і, позбавлена можливості легально видавати релігійну літературу, створила корпус рукописних та самвидав-пам'яток. До теперішнього часу не існує жодного систематичного дослідження цієї спадщини. У цій статті представлена спроба першої такої систематизації.

Ключові слова: Катакомбна Церква, ІПЦ, релігійні переслідування в СРСР, церковне підпілля, рукописні тексти, самвидав.

Істинно-Православна (або інакше – Катакомбна) Церква¹, опинившись у СРСР в умовах гонінь, так само, як і старообрядницька, створила власний корпус рукописних пам'яток. Досі, на жаль, немає жодного систематичного або будь-якого іншого дослідження цієї спадщини. Пам'ятки лежать, нікому не відомі, у людей похилого віку – катакомбників, тобто в тих, хто в умовах гонінь продовжував таємно (підпільно) здійснювати богослужіння й окормлявся у священників, які переховувалися від влади, – розходяться по руках, гинуть від зберігання в невідповідних умовах, одним словом, перебувають на межі повного забуття. Рідкісні пам'ятки, такі як автобіографія схиєпископа Петра (Ладигіна), статті та автобіографічні нотатки архієпископа Андрія (Ухтомського), зацікавили істориків і використовуються як історичне джерело. Так, праці архієпископа Андрія частково опубліковані в книзі М. Зеленогорського «Жизнь и деятельность Архиепископа Андрея»². Наукового висвітлення, однак, деякі з таких текстів досі не мають. Наприклад, повний текст автобіографії схиєпископа Петра був опублікований лише на деяких церковних сайтах, причому, необхідного наукового й критичного підходу до видання опублікованих текстів здійснено не було; друкувалася вона також у деяких парафіяльних газетах і журналах, але наукової публікації повного тексту автобіографії ще жодного разу не було зроблено³. Із погляду текстології

1 Докладніше див. *Шуміло С.В.* В катакомбах: Православное подполье в СССР. Конспект по истории Истинно-Православной Церкви в СССР. Луцк, 2011. 272 с.

2 *Зеленогорский М.Л.* Жизнь и труды архиепископа Андрея (князя Ухтомского). Москва; Иерусалим, 2011. 448 с.

3 Досвід історичного осмислення автобіографії висвітлено в роботі: *Шуміло В.В.* Автобиография схиєпископа Петра (Ладыгина) как источник по истории Русской Православной Церкви XX века // Схиєпископ Петр (Ладыгин): Непоколебимый столп Церкви Катакомбной (1866–1957 годы) / Публ., подг. текста, вступ. ст., сост., коммент. В.В. Шуміло, С.В. Шуміло. Глазов, 2013. С. 5–19. У цьому виданні здійснено публікацію одного зі списків автобіографії, що закінчується подіями 1919 року, тоді як події в інших віднайденних списках доходять до 1946 р. Див. також: *Шуміло В.В.* Автобиография схиєпископа Петра (Ладыгина) как источник по истории Пантелеимонова монастыря и Андреевского скита на Афоне // Афон и славянский

корпус катакомбної літератури ще чекає своїх дослідників, повільно зменшуючись і знищуючись під дією часу. Разом з пам'ятками губляться назавжди і звістки про деяких талановитих каліграфів-катакомбників, письменників, священників та відомості про їхню діяльність. Здається, настав час, коли питання архівування корпусу катакомбної літератури й текстологічні дослідження її творів повинні стати справжньою науковою проблемою текстологів та істориків.

Метою цієї статті є перша приблизна систематизація катакомбної рукописної спадщини та опис найвидатніших пам'яток.

На даний момент складно оцінити катакомбну письмову спадщину в кількісному відношенні, оскільки, повторимося, ще не виконана архівація цих пам'яток. У зв'язку з цим наша оцінка більшої або меншої поширеності тієї чи тієї пам'ятки поки може бути тільки умовною й гіпотетичною.

Усі катакомбні тексти, що дійшли до нас, можна розділити на дві групи: 1) копії біблійних, богослужбових та святоотцівських книг; 2) оригінальні тексти. Оригінальних текстів, за попередніми дослідженнями, було небагато, але окремі, такі, як Поетичний альбом ігумені Київського Покровського монастиря Софії (Гриньової), заслуговують уважного вивчення. До нього ми звернемося згодом.

Копії книг, зроблені в Катакомбній Церкві, так само слід розділити на богослужбові, біблійні, святоотцівські та поетичні або пісенні. Крім того, слід розрізнити чотири види копіювання, якими користувалися катакомбники. По-перше, це використання старовинної, дореволюційної книги з частковою заміною втрачених аркушів рукописними вставками. Катакомбники з особливою дбайливістю ставилися до дореволюційних церковних видань, стародруків і рукописів, тому що для цих людей такі книги були не тільки друкованою рідкістю, а й свідками «благословенних часів» – до-більшовицьких, до-атеїстичних, до-репресивних, а значить – благословенних, містично освячених. В особистих архівах катакомбних священників або ченців є деякі старовинні рукописи, стародруки: молитовники, требники, мінеї Єлизаветинської та Єкатерининської епох, Мінеї-четії Димитрія (Туптала) Ростовського XIX ст. (наприклад, в архіві ігумені Макарії (Чеботарьової), богослужбові видання кінця XIX – початку XX ст. Часом трапляються книги, в яких рукописні аркуші переважають над збереженими друкованими, що також свідчить про особливо шанобливе ставлення до старовинних книг. Зберігалися, як певна святиня, не тільки книги, але навіть окремі аркуші, що нагадували їхнім власникам про дореволюційне минуле. Так зберігався й передавався в спадок «Лист сенатора Лентоуса», виконаний на окремому великому аркуші паперу акуратним, дуже схожим на друкарський шрифт, кириличним почерком. Лист має орнаментальну рамку й ініціал, виконаний двома кольорами: чорним і червоним – у традиції давньоруського книгописання⁴.

Другим способом копіювання є використання копіювального паперу. Розмножені таким чином акафісти, канони та окремі служби становлять значну частину архіву Харківської громади Катакомбної Церкви, якою правував ієрей Микита Лехан. Як правило, такі тексти написані звичайним письмовим шрифтом у звичайному шкільному зошиті. Використання копіювального паперу свідчить про значне поширення такої літератури і про просвітницьку та місіонерську діяльність катакомбних православних громад за часів гонінь на релігію в СРСР. Через копірку були розмножені й машинописні рукописи. Машинописний текст, як правило, набирали на звичайних аркушах формату А 4, які потім обкладали поліетиленом і по краю прошивали на швейній машині, після чого листи або зшивали в зошит, або вкладали в спеціально виготовлені для цього картонні чи шкіряні конверти.

По-третє, копіювали богослужбову, святоотцівську та оригінальну літературу шляхом фотографування написаних від руки або надрукованих на машинці аркушів, іноді фотографували готові дореволюційні видання. Після цього фотографії зшивали

мир: Матеріали міжнародної научної конференції, Белград, 16–18 мая 2013 г. Святая Гора Афон, 2014. С. 143–153.

⁴ «Письмо сенатора Лентоуса» зберігається в особистому архіві М.В. Ольховик. Саме в родині Ольховик воно передавалося у спадок. Точну дату написання та ім'я першого власника встановити поки що не вдалося.

в книгу. Такою є фотокопія творів Никодима Святогорця «Невидимая брань», що зберігалася в катакомбній громаді в Воронежі. Такою є копія «П'яточислених молитов», до яких додавався передсмертний духовний заповіт ієромонаха Олександра (Орлова), що зберігалася в Омській громаді катакомбників, такими є духовні настанови й листи ієрея Микити Лехана, яких збереглося кілька десятків.

По-четверте, це повне копіювання книги, створення книги як предмета, так би мовити, «з нуля». Копіювалися як Євангелія, так і богослужбові книги, книги для келійного читання, в основному, акафісти. Однією з найкрасивіших і вражаючих знахідок у катакомбній спадщині є кілька книг, що належать перу видатного талановитого каліграфа ченця Феодосія (у миру Івана Яковича Штадченка). Деякі з його творів збереглися в Харківській катакомбній громаді, деякі разом з емігрантами, які виїхали з СРСР під час Другої світової війни разом з ієромонахом Серафимом (Загоровським), потрапили за кордон і зараз зберігаються у Франції в Леснинському Богородицькому монастирі. Особливої уваги заслуговує Євангеліє, яке належить перу цього каліграфа, виконане за всіма правилами давньоруської писемності. Використано червоне і чорне чорнило, зроблені заставки та ініціали, також за правилами стародавнього книговиготвлення виконана палітурка й зроблена оксамитова обкладинка книги. Під час швидкого перегляду створюється враження, що тримаєш у руках дорогу книгу сувенірного видання, рукописний характер книги помітний лише при пильному розгляді.

Ще один прекрасний зразок такого копіювання – рукописний Канонник, виконаний менш старанним почерком, але також з дотриманням усіх правил кирилических книг. Канонник зберігала катакомбна громада на Донбасі (м. Горлівка), він перед початком кожної молитви містить графічні вставки, виконані червоним і чорним чорнилом.

Вірогідно, у Катакомбній Церкві була збережена пам'ять про переписування книг як про богоугодну справу не тільки в сенсі розповсюдження літератури, а й у містичному давньоруському розумінні. Прикладом такого дбайливого та благоговійного переписування могли служити стародавні й старообрядницькі книги, що зберігалися в катакомбників.

Далі розглянемо катакомбну літературу, класифіковану за жанрами.

Богослужбові книги й, зокрема, книги для келійного молитовного читання, напевне, становлять найчисленнішу частину спадщини. Богослужбова література за радянських часів була практично недоступною, а для катакомбних служб, перш за все, були необхідні такі книги, як Часослов і Октоїх – саме їх переписували найчастіше.

Зразком старанного, наближеного до давньоруського стилю письма серед богослужбових книг, може слугувати Часослов ігумені Макарії (Чеботарьової) з Воронежа. Він написаний на звичайному папері формату А 4, спосіб письма витриманий у стародавньому кирилическому стилі. Аркуші переплетені вручну в невеликі зошити, з яких і складається вся книга. Обкладинка книги нічим не прикрашена, крім наклеєного паперового хреста, який непомітний на перший погляд. Слід відзначити цю особливість – не прикрашати обкладинки – як визначальну рису багатьох катакомбних книг: книги робили непомітними, на перший погляд схожими на звичайні шкільні зошити, альбоми, бухгалтерські книги і т. ін. з метою конспірації. Із тією самою метою до святоотцівських і богослужбових книг іноді приклеювали обкладинки, які абсолютно суперечили змісту: з радянським гербом, від радянських підручників або зроблені з вітальних листівок до радянських свят.

У Катакомбній Церкві дуже поширеним було переписування Октоїха. Катакомбні рукописні Октоїхи, як правило, включають у себе не повне коло гласових богослужб, а тільки недільні служби на вісім, а іноді – на деякі з восьми гласів. Це відповідає катакомбній практиці спільних молитов, які, зазвичай, не могли відбуватися щодня, на що розрахований повний Октоїх, а правилися в суботу й неділю, тому катакомбники переписували тільки необхідну для цього частину Октоїха. Також у катакомбній книжковій спадщині практично немає рукописних Міней у повному обсязі, але трапляється Святкова мінея, що також відповідає особливостям катакомбного служіння – віруючі зустрічалися на молитву раз на тиждень (у суботу ввечері та неділю зранку) і на великі свята.

Під час розгляду богослужбової літератури особливо впадає в око велика кількість текстів, пристосованих або для келійного читання, або для служб мирським чином. Так, переважна більшість молитовних текстів – це акафісти на дванадцять свята: на Великдень, Різдво, Вознесіння й т. ін. Акафісти в такі великі свята під час регулярного церковного (храмового) богослужіння зазвичай не читаються, оскільки в умовах відправи служби із священником для акафісту просто не вистачає часу. У мирському богослужінні зазвичай використовують акафіст, який допомагає заповнити «порожнечу», що виникає на службі через відсутність священника. Наявність великої кількості акафістів на дванадцять свята свідчить про реалії катакомбного служіння мирським чином, яке відправлялося навіть на Різдво чи Великдень – духовенство було заарештоване першим, тому священників для всіх громад не вистачало.

Окремо слід сказати про катакомбну Псалтир. У середовищі катакомбників поряд з власне Псалтирем популярністю користувалася так звана Псалтир Богородиці. Це не власне богослужбова книга, ймовірно, її також слід назвати келійною.

Вочевидь, при вимушеній незатребуваності богослужбової літератури річного кола, розрахованої на щоденну монастирську або священницьку службу, катакомбні громади відчували необхідність у літературі для домашнього читання. Нестача храмової молитви заповнювалася домашньою молитвою: читанням акафістів, Псалтирі, у тому числі Богородичної, П'яточислених молитов і Спогадів про Страсті Христові Димитрія (Туптала) та інших молитовних текстів, які не призначені для храмового богослужіння. На такі висновки наштовхує підрахунок основних катакомбних пам'яток, що дійшли до нас.

Копії біблійних книг не становлять такого великого корпусу, як богослужбові тексти. Ймовірно, якийсь час катакомбники користувалися Євангеліями й книгами Апостолів, що залишилися з дореволюційних часів. Відомо, що в Російській імперії до більшовицького заклоту 1917 р. широко видавалися так звані «Євангелія для народу», які коштували дешево й були дуже популярні серед простих людей. Ці Євангелія, попри гоніння й навмисне знищення владою, сумлінно зберігали в катакомбному середовищі, їх використовували катакомбники й тому, вірогідно, не було необхідності в переписуванні їх від руки. У рукописному варіанті трапляються красиві напрестольні Євангелія в дуже невеликій кількості. До того ж, зберігання в себе рукописного Євангелія, ймовірно, було занадто очевидним злочином у роки радянської влади, й цим також може бути обумовлена невелика кількість рукописних біблійних книг.

Копії святоотцівської літератури фіксують найпоширеніше серед катакомбників шанування таких святих, як Димитрій (Туптала) Ростовський, Феофан (Говоров) Затворник (зокрема, книга «Путь ко спасению»), Серафим Саровський, Іоанн (Максимович) Тобольський, Ігнатій Брянчанінов. Можна натрапити на рукописні та машинописні копії книг Сергія Нілуса, які також були поширені серед катакомбників⁵. Особливою популярністю в катакомбному середовищі користувалися тлумачення Апокаліпсису, що відображає апокаліптичні настрої, які побутували серед катакомбників за радянських часів. Цікавою є також «История христианской Церкви» Євграфа Смірнова – від руки переписаний семінарський підручник понад 700 сторінок тексту, що зберігається в катакомбній громаді м. Жмеринка Вінницької області.

Копії святоотецької літератури, як правило, виконані за допомогою друкарської машинки або фотографії, рідше – переписані від руки.

Окремим предметом для дослідження можуть стати катакомбні збірники духовних віршів. Зазвичай їх списували з дореволюційних збірок, які включали в себе як літературні твори (наприклад, «Ангел» М. Ю. Лермонтова, «Отцы пустынники...» О. С. Пушкіна), так і фольклорні вірші (наприклад, «Плач Иосифа Прекрасного»), незмінно в таких збірниках присутній «Коль славен наш Господь в Сионе», мелодія, яку до революції грали куранти і яка серед катакомбників сприймалася як антитетична більшовицькій владі. Очевидно, духовні вірші та пісні, як і акафісти, заповнювали недостатність храмових богослужінь для вірних Катакомбної Церкви. За спогадами деяких

5 Наприклад, книга «Близ грядущий антихрист и царство дьявола на земле», наповнена апокаліптичними передчуттями. Доволі поширеним серед катакомбників було її останнє видання під заголовком «Близ есть, при дверех...», що вийшло у 1917 році напередодні революції. Авторів статті доводилося спілкуватися з людиною, яка у 1952 р. отримала табірний термін за зберігання цієї книги.

старих катакомбників, співом духовних віршів займалися члени громади, очікуючи на приїзд свого священика. Пересування катакомбних священиків було утруднено, й часом очікування затягувалося на кілька годин. Духовні вірші й пісні частково замінювали і храмову службу в ці години чекання. Збірки поезій переписували від руки у звичайних зошитах⁶.

Невеликий корпус пам'яток становлять нотні рукописи. Як це зазвичай буває в умовах гонінь, музична церковна культура гине дуже швидко. Прикладом може служити музична візантійська культура XIV–XV століть, що досягла найвищої точки свого розвитку, але зникла після падіння Константинополя. Відсутність можливості навчатися церковного співу на академічному рівні, передача співочої практики «на слух», відправлення служб пошепки та інші особливості катакомбного церковного життя дуже скоро знищили практику співу по нотах. Однак в окремих громадах, як виняткові випадки, були нотні книги. Найчастіше це дореволюційні книги, доповнені рукописними нотами. Прикладом може служити Збірник нот, який зберігався в Харківській громаді, що, ймовірно, пов'язано з особливою музичною атмосферою, характерною для Харкова ще в дореволюційний час. Збірник містить велику кількість піснеспівів, написаних композиторами XIX століття. Дописані від руки сторінки також фіксують композиторські піснеспіви, що свідчить про хорошу музичну освіту переписувача. Нотні доповнення-вписки виконані пером частково на нотному, частково на звичайному папері. Додаткові позначки на полях свідчать про те, що Збірник використовували під час богослужіння і що регент, ймовірно, він же писар, – мав музичну освіту.

Оригінальні твори катакомбних авторів – предмет майбутнього детального вивчення істориків, текстологів і філологів. Незважаючи на нечисленність, вони становлять найцікавіший корпус спадщини Катакомбної Церкви. Напевно, багато з них ще не віднайдені й чекають свого дослідника. Деякі оригінальні твори не дійшли до нас через найсуворішу конспірацію, якої були вимушені дотримуватися катакомбники. Так, за розповідями очевидців, усі книги й записи ієромонаха Пімена (Вахрушева) (із сибірського Усть-Ішима) після його смерті були покладені разом з ним у труну – щоб уникнути їхнього виявлення міліцією. Увесь архів ієромонаха Пімена загинув. На щастя, багато катакомбників як священики, так і їхня паства, навпаки, дбали про збереження архіву. Найбагатший архів оригінальних творів – проповідей, повчань, тлумачень, листів, роздумів про Церкву й інше – зберігся в Харківській громаді, якою опікувався ієрей Микита Лехан. Обдарований літературним талантом, отець Микита сам дбав про збереження й поширення своїх творів. Зараз його архів налічує кілька десятків різних текстів. Особливої уваги заслуговують його роздуми про особливості життя в Катакомбній Церкві, про гріх, про антихриста, про сучасну йому радянську дійсність, про покаєння та ін. Крім того, ці рукописи цінні ще й тим, що в них дана конкретна вказівка на назву «Катакомбна Церква» як на загальноновживане серед істинно-православних християн, звідки випливає, що вони ідентифікували себе саме так і, ймовірно, порівнювали з ранньохристиянською Катакомбною Церквою⁷. Роздуми о. Микити, написані гарною літературною мовою, друкувалися на машинці й поширювалися у вигляді фотокопій, зброшурованих у невеликі книжечки. Архів о. Микити містить велику кількість проповідей або їхнього тезового викладу, написаних рукою самого ієрея. Особливістю цих записів є їхнє чітке оформлення у вигляді пронумерованих тез. Цікаві «Сотниці», складені о. Микитою, які містять сто коротких – у два рядки – душекорисних висловлювань на певну тему. Сотниці, тобто сто невеликих повчань про спасіння душі, є своєрідним жанровим різновидом учительної літератури і ще чекають на свого дослідника. Однак у нашому контексті важливо зазначити, що сотниці – це типова форма викладу аскетичної й ісихастської літератури (див., наприклад, оформлення Добротолюб'я) і використання цієї форми в Катакомбній Церкві свідчить про

6 2013 року в Москві вийшов диск духовних віршів та «псалм»: «Духовные песнопения в исполнении истинно-православных христиан села Старая Тишанка» (М., 2013), записаних в катакомбній громаді Воронежської області в 1999–2000 рр.

7 У Гомельській катакомбній громаді, якою опікувався ієрей Олександр Сухоцький, улюбленим читанням була книга «Катакомбы» – дореволюційне видання книги Н. Уайзмана «Фабіола» у вільному переказі Євгенії Тур; збереглося кілька машинописних примірників цієї книги.

дуже високий рівень духовного життя всередині неї. Місіонерська діяльність о. Микити та його пастви, вочевидь, була досить широкою: зроблені копії з деяких особистих листів священика, що містять корисні для душі повчання, окремі невеликі настанови роздруковані у вигляді листівок і призначені для поширення між віруючими. Після смерті ієрея Микити було написано його Житіє в традиціях давньоруських житій: з похвальним словом, зазначенням про особисте знайомство, у дуже урочистому стилі, виконане старанним великим почерком, імовірно, для читання після богослужіння або за трапезою. Імені автора Житія, на жаль, поки не встановлено.

Катакомбна оригінальна спадщина включає й літургійні твори. Так, було виявлено акафіст старцю Стефанові Подгорному, шанувальники якого є однією з течій всередині Катакомбної Церкви. Акафіст написаний у звичайному загальному зошиті дуже ретельно великим друкованим шрифтом, можливо, для криласного вживання. Судячи за станом зошита, видно, що акафіст читали часто.

Катакомбники зберегли ряд особистих листів дореволюційних і катакомбних священиків один до одного й до пастви. Епістолярна спадщина також поки мало вивчена, деякі листи, однак, становлять інтерес з погляду історії. Так, в одній з катакомбних громад на Донбасі зберігся дореволюційний лист старця Нектарія Оптинського до протоієрея Димитрія Іванова, духівника київської катакомбної громади, в якій подвизалася ігуменя Софія (Гриньова). У катакомбній громаді на Кубані (станція Саратовська) збереглися висловлювання старця Нектарія щодо Декларації митрополита Сергія (Страгородського) та «сергіянства», записані зі слів оптинського старця черницею Антонією (Злотниковою). Збереглися й висловлювання старця Стефана Подгорнова, записані кимось з його послідовників.

Особливої уваги заслуговує поетичний альбом схігумені Київського Покровського монастиря Софії (Гриньової). На цей момент альбом зберігається в нащадків одного з катакомбних священиків ієрея Михайла Нечитайленка у приватній колекції. Однак альбом повністю ксерокопійовано, вірші й прозові уривки з нього опубліковані з попередньою біографічною статтею про схігумену Софію й системою покликань і коментарів до альбома⁸. Альбом написаний рукою схігумені Софії в передреволюційні й перші пореволюційні роки в красивому зошиті з оксамитовою обкладинкою; складається з кількох десятків сторінок. Велика частина розміщених у альбомі віршів і есе належать схігумені Софії і є цінними як художні твори, деякі вірші належать авторству різних російських поетів: схігуменя переписувала в альбом твори, які їй сподобалися. Альбом дає уявлення про характер передреволюційного чернечого життя, про стосунки між монахинями монастиря й допомагає яскраво уявити собі культурне та чернече середовище минулої епохи – останнього десятиліття існування Російської імперії. Альбом протягом століття передавався у спадок у родині катакомбників, особисто знайомих із схігуменією Софією в роки її катакомбного перебування в селищі Ірпінь під Києвом.

Дуже цікавою є богословська праця протоієрея Володимира Криволуцького «О сергіянстве» – осмислення з погляду есхатології «Декларації» митрополита Сергія (Страгородського) про підпорядкування офіційної православної Церкви атеїстичній радянській владі та наслідків цієї церковної політики. Машинописна копія цієї праці була вивезена в 1970-ті роки за кордон і зберігається в архіві Леснинського Богородицького монастиря у Франції.

Цей короткий огляд катакомбної літературної спадщини є лише дуже приблизною систематизацією пам'яток, що дійшли до нас. Хотілося б привернути увагу вчених, особливо текстологів, до цього великого недослідженого корпусу літератури, а також закликати всіх зберігачів катакомбних пам'яток до об'єднання зусиль щодо їхньої архівації. Очевидно, що має бути створений певний єдиний архів пам'яток Катакомбної Церкви, який міг би в майбутньому стати основою музею й служити популяризації та утвердженню наукової історичної ідеї про правдиве існування Катакомбної Церкви в СРСР, про її діяльність, церковну ідеологію й общинний побут. Окремі пам'ятки, такі як

⁸ Так я прошу Твоей любви: Поэтический альбом схигуменнии Софии (Гринёвой) / Публ., вступ. ст., коммент. В.В. Шумило, С.М. Шумило. Чернигов; Сидней, 2014. 160 с.

листи й автобіографії, а також життєписи, зроблені паствою, повинні бути досліджені, опубліковані й уведені в науковий обіг⁹.

References

Zelenohorskii, M. (2011). *Zhizn i trudy arkhiepiskopa Andreia (kniazia Ukhtomskoho)*. Moscow, Russia; Jerusalem, Israel.

Shumilo, S. (2011). *V katakombakh: Pravoslavnoe podpole v SSSR. Konspekt po istorii Istinno-Pravoslavnoi Tserkvi v SSSR*. Lutsk, Ukraine.

Shumilo, V., & Shumilo, S. (2013). *Skhiepiskop Petr (Ladyhin): Nepokolebimy stolp Tserkvi Katakombnoi (1866–1957 hody)*. Glazov, Russia

Shumilo, V. (2014). *Avtobiohrafyia skhiepiskopa Petra (Ladyhina) kak istochnik po istorii Panteleimonova monastyria i Andreevskoho skita na Afone // Afon i slavianskii mir: Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, Belhrad, 16–18 maia 2013 h.* Holy Mount Athos, Greece.

Shumilo, V., & Shumilo, S. (2014). *Tak ya proshu Tvoei liubvi: Poeticheskii albom skhihumenii Sofii (Hrinevoi)*. Chernigov, Ukraine; Sydney, Australia.

Шуміло Віталій Вікторович – головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53).

Vitaliy Shumilo

Chief editor of the «The Athens of Chernigov» academic journal, academic secretary of the Lazar Baranovich Research Institute of Religion, PhD candidate in history at the T.G. Shevchenko «Chernigiv Collegium» National University (Chernigiv, Hetman Polubotok Street, 53).

A Collection of Literary Artifacts of the True Orthodox Church of the Catacombs: Questions about Collecting, Curating and Further Research

The part of the Russian Orthodox Church that did not agree to a compromise and collaboration with the soviet authorities between 1920–1980 is historically known as the «Catacomb Church». Another frequently used title is the «True Orthodox Church». Persecuted throughout the USSR, this group lead a clandestine or catacomb existence, and not having any opportunity to publish legally, produced a large number of manuscripts and samizdat editions. To this day there is no serious or systematic study of this phenomenon, which sheds so much light on the little-known history of this clandestine religious movement of the XX century, and there is a risk that it will be forgotten and lost entirely.

Our entire collection of catacomb texts can be divided into two groups: 1) manuscript copies of books, which can be subdivided into liturgical, biblical, patristic, poetic and music books, and 2) original works, which are especially of interest to scholars. These include: a) the autobiography of Schema-Bishop Peter (Ladygin), b) articles by and the autobiographical notes of archbishop Andrei (Ukhtomsky), c) Schema-Abbess' Sophia's (Grinev) poetry album, d) the sermons and letters of Protopresbyter Nikita (Lekhan), e) spiritual instructions of Hieromonk Alexander (Orlov), and f) many other original liturgical and psalmodic texts.

This article seeks to define the problematic aspects of working with these printed and handwritten texts of the Catacomb Church.

The key words: *Catacomb Church, religious persecution in the USSR, the religious underground, manuscript texts, samizdat.*

Дата подання: 24 березня 2019 р.

⁹ Усі згадані в статті рукописи, машинописні копії й друківані книги зібрані автором статті і зберігаються в його особистому архіві, за винятком спеціально обумовлених у статті текстів, таких як Альбом схігумені Софії, «Письмо сенатора Лентоуса» та стаття священника Володимира Криволуцького «О сергианстве».